

Науковий вісник Чернівецького університету : Збірник наукових праць. Випуск 663-664. Філософія. – Чернівці : Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2013. – 263с. (С. 240-246)

УДК 008:004.738.5

Особливості культури мережевого простору

У статті досліджується проблема мережевої культури, що в сучасному інформаційно-комунікативному просторі набуває все більшої актуальності і, впливає це з того, що визначальним фактором діяльності в рамках формування контексту інформаціоналізму стає комунікація як процес виробництва й обміну смислами в просторі і її часі. Набувають актуальності в сучасному світі й нові форми комунікативної взаємодії, що потребують культури нового типу, яка б забезпечувала комунікативні потреби індивіда і суспільства. Найбільш поширеним і наближеним до розуміння інформаційних процесів у суспільстві виступає поняття "інформаційна культура".

Ключові слова: комунікація, мережа, інформаціоналізм, віртуальна культура, взаємодія, діалог, Інтернет, мережева логіка.

Світова комп'ютерна мережа, поступово проникаючи в життя кожного, стає одним з головних елементів в структурі суспільства. Соціокультурні процеси починають підкорятися мережевій логіці розвитку і функціонування, зазнає змін складна ієрархія групових відносин, в результаті трансформуються взаємовідносини колективного та індивідуального. Термін "мережева культура" можна віднести до тієї категорії понять, поява якого зумовлена стрімким розвитком Інтернет-технологій і активним проникненням мережевої логіки в соціальні процеси.

Традиційне визначення культури включає в себе цінності, норми, традиції, що регулюють взаємовідносини людей, об'єднують їх в єдину цілісність. В книзі М.Кастельса "Виникнення мережевого суспільства" - першого тома його трилогії "Інформаційна епоха: економіка, суспільство і культура" дається вагоме обґрунтування наявності мережевої логіки в соціальних процесах і явищах [1].

В загальному вигляді мережеву культуру можна визначити як інформаційно-комунікативну систему, що зв'язує всі елементи мережі. Як зазначає К.Бердник, відмінними рисами мережевої культури є переважання електронно-опосередкованих практик комунікативного обміну і, як наслідок, відсутність просторово-часових обмежень, незалежність від матеріальних форм втілення думки, ідей, які можуть без перешкод розповсюджуватися в просторі [2, с. 13-17].

В основі будь-якої мережі, на думку О. Назарчука, лежить комунікація індивідів [3, с. 63]. Людина – це істота яка не може існувати без спілкування. Мережа ж набуває обертів, завдячуючи саме такому безперервному спілкуванню, вона є технічним феноменом інформації та комунікації. В основі концепції мережевого суспільства лежить уявлення про інформацію як про знання, яке породжує зміни в системі [4, с. 61]. Так як мережа - це безліч вузлів, що переплітаються і слугують продовженням мережі, зіштовхнувшись з *Іншим*, комунікант має можливість піти в інший бік, не зникнути, не бути поглинутим, а бути *Іншим*.

Нові форми комунікативної взаємодії потребують культури нового типу, яка б забезпечувала комунікативні потреби індивіда і суспільства. Найбільш поширеним і наближеним до розуміння інформаційних процесів у суспільстві є поняття "інформаційна культура". Уперше проблема інформаційної культури була порушена А. Сухановим у 1988 році [5]. Але на сьогоднішній час вона недостатньо досліджена, оскільки містить низку дискусійних питань, починаючи з самого поняття інформаційної культури.

Аналіз наукової літератури дозволяє зробити висновок про те, що існує низка концептуальних підходів до осмислення сутності цього феномена. Основними з них є: технологічний, культурологічний, імперативний, особистісний, аксіологічний і креативний підходи. При цьому найбільш поширеним є перший. Як справедливо зазначає Н. Гендіна, "інформаційна культура переважно асоціюється з техніко-технологічним аспектами інформатизації, оволодінням навичками роботи з персональним комп'ютером.

Переважає моно дисциплінарний підхід, в результаті якого формування інформаційної культури полягає в навчанні основам комп'ютерної грамотності" [6, с. 103]. Прихильники цього ж підходу (К.Колін, Ю.Брановський) описують сутність інформаційної культури формулою: "бути культурним – це вміти"; вміти користуватися засобами сучасних інформаційних технологій, мати уявлення про все те, що створено людством у цій галузі. На думку К.Коліна, інформаційна культура – це готовність не тільки використовувати останні досягнення інформаційної техніки, а вміння сприймати нову інформацію. Ю.Брановський в свою чергу, описує інформаційну культуру як певний рівень ефективності створення, збереження переробки, передачі, збору та використання інформації, який забезпечує цілісне бачення світу та передбачає наслідки прийняття рішень. Представники культурологічного підходу вважають, що інформаційна культура знаходиться на одному рівні з культурою праці, побуту, поведінки, мови, а також професійною, моральною культурою тощо. Вона своїми елементами включена у всі види цих культур.

Перелік визначень можна було б продовжити, але це не є нашим дослідницьким завданням. Звернення до них переслідує радше ілюстративну функцію, а саме: показати розмаїття визначень інформаційної культури. Привертає увагу визначення даного феномена російськими вченими (Виноградова В.А., Скворцова Л.В.), на думку яких, інформаційна культура поки що є показником не загальної, а швидше професійної культури, але в майбутньому стане важливим чинником розвитку кожної особистості. Розвиток інформаційної культури формує в усіх країнах групи людей, що духовно об'єднані спільністю розуміння тих проблем, в рішення яких вони включені. Інформаційна культура органічно входить в реальну тканину суспільного життя, надаючи їй нову якість. Вона спричинює зміни багатьох соціально-економічних, політичних і духовних уявлень, вносить якісно нові риси в образ життя людини [7, с. 5-29].

У вузькому сенсі слова інформаційна культура – це оптимальні засоби маніпулювання зі знаками, даними, інформацією та подання їх зацікавленому

споживачу для рішення теоретичних і практичних задач; механізм вдосконалення технічних середовищ виробництва, зберігання і передачі інформації; розвиток системи навчання, підготовки людини до ефективного використання інформаційних засобів та інформації.

В широкому сенсі – це сукупність принципів і реальних механізмів, що забезпечують позитивні взаємодії етнічних і національних культур, а також сполученість у загальному досвіді людства. Більш повне визначення було надано Жалдаком М.І. при дослідженні системи підготовки вчителя [8].

Однак, попри всю різноманітність і множинність у тлумаченнях феномена інформаційної культури у сучасному багатому на визначення суспільстві вона виглядає вузькоспеціалізованою поряд із новим явищем сучасного світу "інформаційною культурою". Перехід до інформаційного суспільства потребує підготовки людини до швидкого сприйняття і обробки великих об'ємів інформації, оволодінню сучасними засобами, методами і технологіями роботи. Крім того, нові умови роботи породжують залежність інформованості однієї людини від інформації, придбаної іншими людьми. Тому вже недостатньо вміти самостійно опанувати і накопичувати інформацію, а треба навчитися такої технології роботи з інформацією, коли готуються і приймаються рішення на основі колективного знання. Це говорить про те, що людина повинна мати певний рівень культури щодо використання інформації.

Інформаційна культура - вміння цілеспрямовано працювати з інформацією та використовувати для її отримання, обробки і передачі комп'ютерну інформаційну технологію, сучасні технічні засоби і методи. О.Демідас визначає її як "сукупність певного стилю мислення та образу поведінки, що характеризується відкритістю, ацентричністю, нелінійністю, комунікаційністю, не ієрархічністю, складністю" [9, с. 15]. Поняття інформаційної культури доповнюють інформаційна етика, інформаційна поведінка, інформаційна компетентність.

Інформаційна етика пов'язана з проблемами інтелектуальної власності, доступу до інформації, приватності життя особистості тощо. Недбале

використання методів обробки інформації, помилки в документуванні даних, а також навмисна фальсифікація, втручання в особисте життя шляхом використання можливостей Інтернету, недотримання таємниці телефонних розмов і листування порушують принципи інформаційної етики. Фабрикація та фальсифікація даних, маніпуляція даними, порушення прав інтелектуальної власності тощо, суперечать сутності інформатизації.

Інформаційна поведінка передбачає систему цілеспрямованих дій, що виконує суб'єкт з метою реалізації певної функції в процесі взаємодії з навколишнім середовищем. Інформаційна поведінка характеризує активність суб'єктів в процесі пізнання, його вміння орієнтуватися в інформаційному просторі. Інформаційну поведінку зумовлюють інформаційно-технологічні можливості, надання суспільством особі, яка прагне реалізувати свої інформаційні потреби в навчанні, професійній діяльності, повсякденному житті, використання систем інформаційних комунікацій, інформаційного аспекту стосунків особистості та суспільства, сутність і мету інформатизації, забезпечення екології інформаційного середовища та інформаційної безпеки, віднайти динамічний баланс між свободою слова, забезпеченням права на інформацію, ефективним використанням інформації як засобу контролю громадянського суспільства за діями влади, обмеженням поширення таємної інформації та підтриманням моральної і духовної стабільності у суспільстві.

Оскільки інформаціональна культура визначається, передусім, мережевою логікою, в подальшому зупинимося на з'ясуванні сутності культури мережевого суспільства в цілому.

Проблема мережевої культури набуває все більшої актуальності і, впливає це з того, що визначальним фактором діяльності в рамках формування контексту інформаціоналізму стає комунікація як процес виробництва й обміну смислами в просторі і її часі. Суспільство, що ґрунтується на знаннях й усвідомлює себе у такій якості, продукує нову складність й усвідомлює її. Мова йде про становлення нового " рефлексивного суспільства", здатного до усвідомлення своїх можливостей і меж їхньої реалізації в просторі власної волі,

до усвідомлення всіх ризиків своєї діяльності в крихкому, нестабільному світі культури й природи, в усвідомленні своєї відповідальності за цей світ.

Щоб жити і діяти в нових умовах, необхідно інше мислення, інший образ дій. Зважаючи на ті наслідки, що несе прискорений науково-технічний прогрес у царину науки, освіти та культури, важливим виявляється перенесення акценту з пізнання безкінечної множини фактів та базових даних на знання методологічне та надбання вмінь аналітичного і синтезуючого мислення. Тому, сам процес навчання у будь-якій сфері все більше концентрується на розвитку здатності до навчання, а саме: навчити тому, як навчитися, як трансформувати інформацію у нове знання, як перетворювати нове знання у конкретне його застосування в цій новій парадигмі головне місце відводиться аналітичним та синтезуючо-конструктивним навикам мислення, що містять здатність шукати і знаходити необхідну інформацію в складних лабіринтах всепоглинаючого інформаційного павутиння, критично її аналізувати, долати замкненість застарілих стандартів мислення, концептуальних схем та парадигм, конструювати нові моделі рішень з урахуванням можливих ризиків і небезпек. А це, в свою чергу, є одним із елементів мережевої культури, що надає їй ознак належності до сучасного світу.

У такому новому середовищі виникає потреба у принципово новій моделі мислення. Досить влучним є розуміння нового онтологічного способу мислення у Л.Горбунової, яка акцентує увагу на таких тісно взаємозалежних факторах: "по-перше, на індивідуалізації, що дробить, атомізує сучасне суспільство; по-друге, на глобалізації, що розмикає й руйнує колишні національні, соціально-політичні й культурні цілісності й формує глобальні мережі планетарного масштабу; по-третє, на трансформації просторово-часових відносин у соціумі внаслідок розвитку електронної техніки й інформаційних технологій, а в підсумку – виникнення віртуальної реальності "кіберпростору" [10, с. 47] . Міжкультурна взаємодія від цього нового типу мислення тільки "виграє". Тобто, вона отримує всі необхідні "інструменти" (здатність та вміння сучасної людини оперувати знаннями та використовувати усі сучасні засоби комунікацій) для

здійснення діалогу культур. Результат зустрічі культур буде набувати позитивного характеру. Адже володіння, корегування, здатність до аналітичної роботи - це ознаки саме мережевої культури. Ефективність міжкультурної взаємодії залежить, перш за все, від того, наскільки змінюється тип мислення, наскільки усвідомлюється, що інформація – вже не просто знання, а елемент у системі, що творить.

Отже, культура в мережевому суспільстві – це культура реальної віртуальності. Це - багатолика культура, яка є віртуальною, оскільки створюється комп'ютерами в кіберпросторі. На відміну від культури попередньої доби в ній немає нічого сталого. Це - безперервний процес створення і руйнування. Відповідно, попередні форми причетності до сталих спільнот, стабільної структурованості життєвіту, традиційних культурних утворень у такому суспільстві поступаються місцем ефемерним формам, які весь час змінюються. Можна було б навіть припустити, що в інформаціональному суспільстві взагалі немає культури у звичному для нас розумінні. Однак це було б перебільшенням. Як зазначає М.Кастельс, "це справді культура, але культура ефемерного стратегічного, культура кожного стратегічного рішення, швидше клаптикова ковдра, зшита з досвіду й інтересів, ніж хартія прав і обов'язків" [11, с. 197]. Така культура виражає дух інформаціонального суспільства.

З огляду на розповсюдження комунікативних технологій та віртуальних форм ми можемо говорити про те, що з'явився новий феномен буття культури – віртуальна його складова, що уособлює природне і штучне в культурі в інший спосіб. А.Поведський вважає, що треба визнати розподіл на "природне" і "штучне" більшою мірою надуманим і умовним. Дослідник схиляється до думки, що штучне виросло з лона природного, щоб розвинути в більш витончені зразки дійсності, а збіг ХХ століття показало, що "штучний" світ здатний на саморозвиток з непередбачуваними результатами, піком яких у цей час видається розробка "штучного інтелекту" [12, с. 37].

В умовах розвитку мережевої культури зростає інтерес до проблем

віртуальності і віртуальної реальності. Поряд з усталеним поняттям "інформаційне суспільство" активно використовуються відносно новітні: "віртуальне суспільство", "віртуальна реклама", "віртуальні гроші", "віртуальний простір" тощо, що свідчить про породження нового типу культури – віртуальної культури. Саме поява цього нового феномена і виступає важливим фактором у період інтенсивного розвитку сучасних технологічних досягнень, що кардинально змінює облік традиційного морального та інтелектуального світу і, дає змогу покращити людську життєдіяльність та збагатити свій запас знань. Сучасна інфоера виступає одним із чинників, за допомогою якого відбувається потужна міжкультурна взаємодія.

Віртуальна дійсність дозволяє створювати об'єкти в віртуальному світі. Людина пересувається у новому просторі, в якому виникає ілюзія свободи вибору та знижується доля відповідальності перед світом, адже вона обирає для себе все лише те, що є необхідним та важливим для неї. І, дійсно, у сучасному образі культури почала виокремлюватися низка рис, які свідчать про характер її віртуалізації і є новоутвореними елементами. Так, з певним застереженням можемо зауважити, що культура як віртуальність базується на відмінності реальності й ірреальності, тому, що образи, які з'являються, існують за нашого прагнення до їх існування. І така культурна віртуальність й є реальністю культури. Отже, віртуальність перевтілюється у віртуальну реальність і стає новою культурною реальністю, яка може проявити себе лише в комунікативному просторі у процесі діалогу. Як зазначає О.Хілтухіна, філософське усвідомлення взаємодії культур після постмодерного суспільства може забезпечити нове розуміння діалогу культур і вказати шлях більш гармонійного збагачення і створення універсальної моделі культури, до якої стрімко рухається людина. Саме за допомогою діалогу може бути досліджена і відкрита нова картина світу, запропоновані нові орієнтири глобалізуючої цивілізації [13, с.151]. Культура, що постає з яскраво вираженими елементами віртуальності, дійсно неоднозначна з погляду "усталеного буття масової культури". У середовищі вчених є певна стурбованість здатністю сучасної

культури до швидких перетворень і перевтілювань. На думку М.Носова, нова віртуальна цивілізація з її кіберкультурою і віртуальною психологією починає руйнувати і замінити собою новоєвропейський тип культури. А.Воронов так прокоментував новий стан культури: "Входження віртуальної реальності зажадає від нас духовної тверезості, щоб зберегти наявний потенціал культури" [14, с. 186].

Однак прихильників становлення віртуальної культури стає все більше, і вони стверджують за очевидне той факт, що віртуалізація – один із найважливіших напрямів розвитку сучасної культури. Більш проблемним видається надання віртуалізації такого значення для всієї культури сучасності, щоб говорити про якісно новий етап її розвитку. Але, розглядаючи віртуальну реальність як специфічний прояв культури певного рівня розвитку інформаційного суспільства, необхідно усвідомлювати, що вона здебільшого стосується певних груп людей, які, в свою чергу, є найбільш включеними в інформаційний простір. Е.Смерічевський дійшов висновку, що "віртуальна реальність – це новий рівень культури – інформаційної культури, де змінюється і саме поняття культури" [15, с. 14].

Таким чином, культура все більше набуває рис віртуальності, причому віртуальність стає гармонійною частиною культури інформаційного суспільства. Віртуальна культура є особливою формою комунікації мережевого простору. Коли культура Інтернету і віртуальних технологій стає невід'ємною частиною сучасної людини, місцевості втрачають своє культурне, історичне та територіальне значення, час розчиняється в новій комунікаційній системі, тим самим створюючи культуру безмежного мережевого середовища. Матеріальним фундаментом мережевої культури є простір потоків і позачасовий час. В умовах становлення інформаційного суспільства віртуальна культура у своєму змісті виражає, перш за все, особливий вид віртуальної комунікації. Під віртуальною комунікаційною культурою слід розуміти таку її форму, яка ґрунтується та реалізується при використанні електронних засобів спілкування, протікає у спеціально створеному цифровому середовищі – мережі,

абстрактному просторі, що являє собою сукупність інформації, якою оперує користувач [16, с. 214]. Тобто віртуальна культура однією з ознак власного буття має мережевість.

Віртуальна культура, що створюється мережею, існує за наявності вузлів, що переплітаються, а перетин констатує створення нового і продовження старого. Ієрархічного принципу як такого не існує, з'являється мережевий принцип. Ієрархія набуває образу партнерства.

Віртуальна культура несе інноваційний характер, що дозволяє здійснювати регулювання комунікативних процесів. Збільшується простір для пошуку та засвоєння знань. Крім того, виникає можливість транскультурної комунікації, адже глобальність як форма сучасного життя стає його повсякденною формою, а Інтернет стає своєрідною культурною цінністю сучасної цивілізації. Нова комунікаційна система радикально трансформує простір і час, фундаментальні виміри людського життя. Місцевості втрачають своє культурне, історичне, географічне значення і реінтегрують в фундаментальні мережі, в яких відбувається заміна просторових місць просторовими потоками. Час розчиняється в новій комунікаційній системі: минуле, теперішнє, майбутнє можна програмувати, щоб вони могли взаємодіяти один з одним. Матеріальний фундамент нової культури – це простір потоків і позачасового часу. Це культура реальної віртуальності, де вигаданий світ є вигадка в процесі свого створення.

Сучасні мережі, на думку О.Назарчука, мають здатність розгортатись і звужуватись, відкриватись і закриватись, створювати найпричудливіші географічні форми, оперативно включають одних учасників і звільняючись від інших [17, с. 63]. Відбувається безперервне мандрування, зустрічі, розходження і ніхто не відчуває себе у мережі обділеним тому, що завжди є право вибору.

На думку Н.Кочубей, у мережах відбувається розвиток комунікаційних зв'язків між акторами, завдяки чому здійснюється удосконалення діяльності акторів. А звідси слідує, що мережеві стосунки роблять учасників рівними залежно від відповідальності, яку кожний із них готовий понести в загальній

для них справі [18, с. 184].

Віртуальна комунікація порівняно нове культурне явище, яке надає людині небачені раніше можливості в плані реалізації особистої волі, кидаючи виклик його моральній природі, що породжує чимало етичних проблем як загальнотеоретичного, так і прикладного характеру, пов'язаних, зокрема, з поширенням примусової й агресивної Інтернет-реклами, порнографії, пропаганди насильства, вторгнення у приватне життя й інше. Людинотворчий потенціал мережевої культури виявляється і в тому, що у процесі віртуальної комунікації відбувається постійне конструювання особистості самого комунікатора. Специфіка віртуальної взаємодії дозволяє людині створювати про себе будь-яке враження, приміряти будь-яку маску й роль. Іншими словами Інтернет-комунікації дозволяють людям експериментувати з своєю ідентичністю. Тому численні дослідники відзначають, що у віртуальних соціумах взаємодіють не реальні люди, а створювані ними образи, симулякри реальних особистостей. Не випадково більшість учасників віртуальної комунікації користується псевдонімами, так званими "ніками" (від англійського "nick - name" – кличка, прізвисько). Зміна імені фіксує символічну відмову від реальної особистості, наближуючи реальну взаємодію до середньовічного карнавалу.

Позитивні та негативні моменти експериментування з ідентичністю перш за все пов'язані з внутрішнім духовно-культурним стрижнем особистості, визначаються її морально-ціннісними пріоритетами і мірою оволодіння своєю природою. Тобто йдеться про те, наскільки людина в своєму індивідуальному розвитку наблизилась до стану, рівня свідомості та моралі, описаному Ніцше в його концепції Надлюдини.

Інформація є унікальним універсальним ресурсом, абсолютно "ліквідним" з погляду легкості переміщення в просторі і часі, можливості бути загальнодоступною, а також перетворюватися на гроші. В нових соціокультурних умовах відбувається формування інформаційного середовища буття людини, з'являються нові канони інформаційного діалогу між

представниками різних країн. Однією з цінностей суспільного життя стає інформаційна свобода. Разом з тим, якщо десять-двадцять років тому стояло питання про кількість інформації, зараз – це питання якості.

Висновки. Отже, поняття міжкультурної взаємодії може бути описано принаймні трьома концептами: культура, діалог, комунікація. Історико-філософський аналіз засвідчує, що міжкультурна взаємодія розглядається філософами в різних аспектах з різних методологічних позицій: як діалог культур, інтеркультурний діалог; як міжкультурна комунікація; визначається через поняття комунікативної поведінки, комунікативної дії, тощо; застосовується аксіологічний підхід до проблем міжкультурної взаємодії. В сучасному світі виникає принципово нова проблема у сфері комунікативного співбуття людей, коли руйнуються традиції комунікативної системи і відбувається поширення не людиновимірної комунікації, а масового маніпулювання свідомістю, що знайшло відображення у філософії екзистенціалізму та постмодернізму. Інформаціоналізм як новий спосіб розвитку цивілізації, орієнтований на технологічний розвиток накопичення знань і дедалі складнішу обробку інформації, уможливорює таку взаємодію комунікативного простору, що об'єднує всіх бажаючих спілкуватися у єдиний культурний простір планети і передбачає радикальну зміну способів та технологій передачі, збереження інформації, кардинальне збільшення обсягів інформації, доступної активній частині населення. Новий спосіб отримання інформації, знання зумовлює й появу нових форм і видів комунікації через формування мережових суспільних комунікацій, налагодження зворотних зв'язків між інститутами і державами та встановлення системи вільного доступу до суспільно-важливої та особисто корисної інформації. Саме завдяки сучасним технологіям уможливорюється і набуває обертів міжкультурний обмін, а міжкультурна взаємодія набуває нової якості. Комунікація трансформує фундаментальні виміри людського життя, орієнтує на комплекс взаємопов'язаних вузлів, які будь-якої миті готові до повсякчасного залучення нових вузлів, що є здатними до комунікації. Мережева культура як

інформаційно-комунікативна система об'єднує всі елементи мережі, які розділяються всіма позаматеріальними формами культури і забезпечують тим самим цінність і самовідтворюваність. Таким чином, культура мережевого простору презентує нову якість соціокультурного життя в інформаційно-комунікативному середовищі.

Features culture network space

The problem of network culture in modern information and communication space is becoming increasingly important, and it follows from the fact that the determining factor in the formation of the context is informatization of communication as a process of production and exchange of meanings in space and of time. Acquire relevance in the modern world and new forms of interactive communication that require a new type of culture that provides communication needs of the individual and society. The most common and close understanding of information processes in society is the concept of "information culture".

Література

- Олексин А.В. Сеть как метафорический образ культурной онтологии и сетевые структура в социуме: приложимость к экономической проблематике. – Режим доступа: <http://iph.ras.ru/~imosk/Seminar/Oleskin.htm>
- Бердник Е.А. Сетевая культура как объект социологического анализа // Перспективы. – Серия: Філософія, історія, соціологія, політологія. – Одеса: ПДПУ імені К.Д.Ушинського, 2009. – 2(46).
- Кушаков Ю. В. Нариси з історії філософії Нового часу. Навчальний посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 572 с.

- Назарчук А.В. Идея коммуникации и новые философские понятия XX века. Вопросы философии. М. - 2011. - №5 - С. 157-165.
- Суханов А.П. Информация и процесс. / А.П.Суханов. –Новосибирск, 1988. -192 с.
- Гендина Н.И. Информационная культура и информационное образование / Информационное общество: культурологические аспекты и проблемы: тез. докл. междунар. наук. конф – Краснодар, 1997. – С. 103-104.
- Виноградов В.А., Скворцов Л.В. Создание информационной культуры для Европы. Доклад на VI конференции ЕКССИД, 23-25 марта 1991г. Кентербери, Великобритания//Теория и практика общественно-научной информатики. – 1991 – №2 – С. 5-29.
- Жалдак М.И. Система подготовки учителя к использованию информаионной технологи в учебном процессе. – Автореф. дисс. докт. пед. наук.- М.: 1989. – 48 с.
- Деміас О.О. Людиновимірність освітнього менеджменту: філософська інтерпретація. Автореф. дис. канд.. філос. наук. - К.: 2012. - 20 с.
- Горбунова Л. Номадизм як спосіб мислення та освітня стратегія / Філософія освіти. – 1-2(7). – 2008. С.47.
- Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество, культура / Пер. с англ. Под научн. ред. О.И.Шкаратона. – М.: Гос. ун-т. Высш. шк. экономики, 2000. – 606 с.
- Поведской А.Ю. "Русский космизм" на гребне виртуальности. Виртуальное пространство культуры. Материалы научной конференции 11-13 апреля 2000г. [Электронный ресурс] / А.Ю.Поведской. – Спб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2000. – С. 36-40. – Режим доступа к журналу: <http://>
- Хилтухина Е.Г. Философско-художественный анализ рассмотрения культур Востока и Запада. / Диалог культур и становление трансверсальной философии: Материалы межвузовской конференции. – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2010. – 334 с.
- Воронов А.И. Философский анализ понятия виртуальная реальность: дисс. канд. Филос. наук: 09.00.08. /Андрей Иванович Воронов. – Спб.,1999. –197 с.
- Смерічевський Е.Ф. Інформаційна цивілізація: проблема віртуальної реальності в суспільному розвитку: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. філос. наук: спец. 09.00.03. "Соціальна філософія і філософія історії" / Е.Ф.Смерічевський. – Донецьк. 2002. – 21 с.
- Павицька С. Освіта в контексті формування віртуальної культури особистості./Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: Збірник наукових праць. – 2008. – Вип. 35. – С.207-215.
- Назарчук А.В. Сетевое общество и его философское осмысление. Вопросы философии. - №7, 2008. – С.61-75.
- Кочубей Н.В. Нелинейное мышление в образовании: смысл и значение постнекласических трансформаций [Текст] / Кочубей Н.В. // Філософські науки: зб. наук. праць. – Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2004. – С.182-190.